

SCHEURMAKERS

'BOURGEOISMANIEREN'

Een klein groepje joodse sociaal-democraten had het optreden van Reens en de zijnen vanaf het begin gadeslagen, zonder zelf tot de Ontwikkelings- en Propagandaclub toe te treden. Niet alleen waren deze joodse socialisten net iets ouder dan de grotendeels na 1870 geboren leiders en leden van 't Centrum, ook waren zij beduidend beter opgeleid en konden zij zich, als goedbetaalde, vaste krachten in de top van de uiterst hiërarchische diamantindustrie, een aanzienlijk hogere levensstandaard veroorloven. Bovendien was hun opvatting van het socialisme onmiskenbaar gematigder en minder rumoerig van karakter dan die van het publiek uit café Voorwaarts. Dat deze joodse socialisten zich grotendeels afzijdig hielden van hun colporterende, motto's plakkende en straatvechtende 'stamgenoten' van 't Centrum, hing echter bovenal samen met het feit dat zij een min of meer op zichzelf staande en afgesloten kring vormden. De kern van deze kring bestond weliswaar uit niet meer dan een half dozijn jonge mannen, maar die wisten zich wel zeer hecht met elkaar verbonden. De kring kwam zes dagen per week voltallig bijeen en was dan gedurende het grootste deel van de dag rond één tafel geschaard. Die tafel, waaraan zowel gewerkt als gepraat, gezongen en gelachen werd, stond in het atelier van de gerenommeerde juwelier Andries van Wezel aan het Rembrandtplein.

Het personeel in het atelier van Van Wezel werd rond 1890 gevormd door een uitgelezen gezelschap van begaafde diamantklovers en -snijders, dat zich niet alleen onderscheidde door grote vakbekwaamheid, maar vooral ook door een uitzonderlijke belangstelling voor culturele, maatschappelijke en politieke vraagstukken. Aan hun werktafel werd de arbeid niet alleen onderbroken voor een potje klaverjas of whist, voor het uitwisselen van spitsvondigheden of voor samenzang, maar ook om de inhoud van *De Nieuwe Gids*, orgaan van de literaire revolutie van de Tachtigers, en zelfs *Recht voor Allen* in alle openheid te bespreken. Onder het personeel waren opvallend veel lieden die buiten 'het vak' van zich zouden doen spreken. Onder hen bijvoorbeeld Ezechiël Jacobs, die als Eduard Jacobs in 1895 in een kelder in de Pijp het cabaret in Nederland zou introduceren.¹ Juwelier Andries van Wezel zette als vurig Multatuliaan en kunstliefhebber

zelf de toon, koesterde als radicaal een zekere sympathie voor de socialisten en liet zijn kloveren en snijders alle vrijheid zelf hun politieke keuzen te maken.

Dolf de Levita kwam er, na een voortijdig afgebroken opleiding tot rabbijn aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium, te werken en zou zijn verdere leven warme herinneringen koesteren aan deze 'winkel': 'Ik was met mijn neus in de boter gevallen en op een winkel terecht gekomen, waarop met recht Coppé's woorden konden slaan. Men krijgt zijn werkplaats lief, men ademt er zoo vrij!'² Klover Jacob Batavier en 'eerste snijder' Abraham Loopuit zouden zich net als hun patroon op de grens van het links-liberale radicalisme en een gematigd socialisme blijven bewegen. Slijper Joseph 'Joppe' Loopuit, jongere broer van Abraham, werd in 1891 lid van de SDB. Die stap hadden Van Weezels snijders Dolf de Levita en Henri Polak al in het voorgaande jaar genomen, terwijl Herman Kuijper, de enige 'christelijke' diamantbewerker uit de vriendenkring, sinds 1889 optrad als secretaris van de door de Amsterdamse SDB opgerichte Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging.³

Dat de diamantwerkers uit het atelier van Van Wezel gezamenlijk de politieke arena betraden en ook binnen de socialistische gelederen als een gesloten groep zouden optreden, sprak haast vanzelf. Er was meer dan de werkplaats alleen dat hen met elkaar verbond. De Levita was nauw bevriend met de gebroeders Loopuit, die beiden nog in de Wagenstraat, om de hoek van het Rembrandtplein, bij hun moeder woonden: 'In den kring van het gezin van de Wed. Loopuit was ik een zoo goed als dagelijksche gast.'⁴ Niet veel later zouden de echt)paren Polak en De Levita twee naast elkaar gelegen woningen aan de nieuwe Kastanjeweg in de Oosterparkbuurt betrekken.⁵ Keerzijde van deze hechte onderlinge band was de geringe aansluiting die de diamantwerkers bij hun nieuwe partijgenoten in de SDB vonden. Met name Loopuit en De Levita hadden voor hundaadwerkelijke toetreden jarenlang socialistische vergaderingen bijgewoond, zonder daarbij ook maar één blijvend contact aan te knopen. Loopuit had zelfs al in 1885 de 'Slag om café Zincken' meegemaakt, De Levita was getuige geweest van Geels schot op commissaris Stork en belandde midden in het Palingoproer, maar steeds waren zij meer toeschouwer dan deelnemer gebleven.⁶

De Amsterdamse afdeling van de SDB kreeg in 1891 te maken met het gezamenlijk optrekkend driemanschap Polak, Loopuit en De Levita, dat in zijn gebrek aan anciënniteit in de socialistische rangen geen reden tot bescheidenheid leek te zien. Tussen hun nieuwe partijgenoten vielen de drie op door kwaliteiten en vaardigheden die in de afdeling ronduit schaars moeten zijn geweest. Loopuit gold als uitzonderlijk belezen, had verschillende buitenlandse reizen gemaakt en beheerste meerdere talen, Polak mocht zich direct na zijn toetreden verdienstelijk maken door als secretaris de administratie van de afdeling op orde te brengen en De Levita werd al in het voorjaar van 1891, na slechts enkele maanden lidmaatschap, tot afdelingsvoorzitter gekozen. Er waren weinig taken waartegen de nieuwelingen zich niet opgewassen achtten. Met name Polak en De Levita wierpen zich vol ijver op als sprekers en medewerkers aan de socialistische pers,

Polak dirigeerde daarnaast het gemengde koor Voorwaarts en maakte op het SDB-congres te Zwolle in december 1892, volgens ooggetuige Vliegen, ieders 'bewondering gaande' door 'de handigheid en vlugheid, waarmede hij staande de vergadering de volledigst denkbare notulen maakte, die voor het sluiten der zitting werden voorgelezen'.⁷ In de loop van 1893 zagen Polak en De Levita hun veelzijdig talent beloond met de benoeming tot respectievelijk eerste en tweede secretaris van de Centrale Raad.⁸

Hoe diep ook de indruk was die het kleine troepje goed onderlegde en veelzijdig getalenteerde diamantbewerkers maakte, vreemde eenden in de bijt bleven zij wel. Dat werd pijnlijk duidelijk in het tumult dat het optreden van Frank van der Goes veroorzaakte. Van der Goes had in kleine kring naam gemaakt als voorman van de culturele avant-garde rond *De Nieuwe Gids*, was van radicaal geleidelijk socialist geworden en uiteindelijk in juli 1891 lid geworden van de Amsterdamse afdeling van de SDB. Daar had hij zich echter binnen de kortst mogelijke tijd volslagen onmogelijk gemaakt door zonder aanzien des persoons, op hoge toon en met geaffecteerd stemgeluid zijn 'wetenschappelijk' gefundeerd socialisme in stelling te brengen tegen de al te dwaze dweperijen van zijn nieuwe partijgenoten. Al op 7 januari 1892, na minder dan een halfjaar lidmaatschap, besloten de Amsterdamse socialisten hun overmatig zelfverzekerde bekeerling te royeren.⁹ Het optreden van Van der Goes wekte in de afdeling niet weinig weerzin, maar dat weerhield het driemanschap Polak, De Levita en Loopuit er niet van, openlijk als zijn paladijnen op te treden. Terwijl een meerderheid van de Amsterdamse socialisten schoon genoeg had van de kortstondige omgang met de lastige 'jonkheer', bleef de joodse vriendschaar zijn parlementaire opvatting van het socialisme openlijk trouw.¹⁰

De kersverse sociaal-democraten uit Andries van Wezels 'winkel' kozen onmiddellijk en compromisloos partij voor de parlementaire opposant Van der Goes en dat was geen toeval. Van der Goes hield als assuradeur kantoor aan het Rembrandtplein en was sinds enkele jaren een vrijwel dagelijkse gast in het diamantwerkersatelier van zijn vrienden Van Weezel, Jacob Batavier en Bram Loopuit. Ook met de jongeren uit het personeel had hij in de loop der tijd een stevige relatie opgebouwd, waarbij de jeugdige diamantwerkers bewonderend moeten hebben opgezien naar hun niet-joodse, zeer geleerde en aristocratische vriend.¹¹ Henri Polak omschreef zijn verhouding tot Van der Goes achteraf als die van 'trouwste discipel' en Dolf de Levita getuigde: 'Van der Goes werd voor mij de leermeester naar wiens oordeel ik mij geheel richtte.'¹² In de winkel aan het Rembrandtplein werd dan ook oneerbiedig de draak gestoken met de hooggespannen revolutieverwachtingen van Domela Nieuwenhuis, en men vroeg zich in gemoede af 'of D.N. niet elken morgen uit het dakraam van het gebouw van Recht voor Allen hing om te zien of de Sociale Revolutie al was uitgebroken.'¹³

Dat Polak en De Levita in 1892, na het royement van Van der Goes, door hun Amsterdamse partijgenoten tot leden van de Centrale Raad werden benoemd, was in de eerste plaats een gebaar van verzoening naar de parlementaire minder-

heid in de beweging. Christiaan Cornelissen, die als voorzitter van de Centrale Raad met de beide diamantbewerkers moest zien samen te werken, was echter over de uitkomst weinig te spreken:

Er was [...] met de beide oppositieleiden niet te eggen of te ploegen. Op mij maakten ze direct den indruk, alsof ze kwamen als dwarsdrijvers en of ze in den werkkring van den Raad geen vertrouwen hadden. Ze zagen overal kwaad in. En terwijl Polak grof en beleedigend werd, werkte de kleine A.S. de Levita met zijn satirisch lachje en zijn zachte steken onder water op ons aller zenuwen.¹⁴

Het experiment duurde dan ook niet lang en op voorstel van Cornelissen nam de Raad in augustus ontslag om in nieuwe samenstelling, zonder de twee 'dwarsdrijvers', weer bijeen te komen. Dat betekende niet dat de parlementairen volledig werden uitgesloten: met de verkiezing van Jan Fortuyn bleven zij in het landelijk bestuur vertegenwoordigd. Ook Fortuyn was ondertussen een parlementaire gezindheid toegedaan, maar als gerespecteerd veteraan en authentiek Jordaner wekte hij aanmerkelijk minder weerzin dan zijn joodse geestverwanten. Niet het parlementarisme van Van der Goes en de zijnen op zichzelf, maar vooral hun als arrogant ervaren optreden leek de voornaamste steen des aanstoets te zijn geweest.¹⁵

De identificatie van de joodse diamantsnijders met hun vriend en voorman Van der Goes omvatte meer dan een politiek-strategische stellingname alleen. In hun manier van optreden, hun taalgebruik, kleding en zelfs haardracht leken zij hun leermeester na te volgen. Naar de letter van de meerwaardetheorie waren deze diamantsnijders loonarbeider, maar hun houding en 'heerachtig' voorkomen deden volstrekt anders vermoeden. In de winkel van Van Wezel was zelfs de patroon gewoon zijn personeel met 'mijnheer' aan te spreken.¹⁶ Het contrast met de werklieden die de Amsterdamse SDB-afdeling bevolkten, had nauwelijks groter kunnen zijn.

Nog voor 1890 was een zekere Bim, ook al diamantwerker uit de winkel van Andries van Wezel, in debat gegaan met Domela Nieuwenhuis. Voor het front van de in het Volkspark vergaderde sociaal-democraten had hij afgesloten met een ferm: 'L'Eglise, voilà l'ennemi!', maar door dit Gambetta-citaat onvertaald te laten, had hij aan de weinig polyglotte bezoekers van het Volkspark niet de minste reactie ontlokt.¹⁷ Veelzeggend was ook de aanvaring tussen Van der Goes en de toenmalige voorzitter van de Centrale Raad, Adriaan Rot, in de zomer van 1890. Rot werd toen door Van der Goes ten overstaan van een openbare vergadering gefileerd inzake zijn naïeve interpretatie van de 'afschaffing' van 'alle' privaat-bezit. Heel wetenschappelijk en breedvoerig had Van der Goes betoogd dat dit geloofsartikel toch heus alleen doelde op het onteigenen van productiemiddelen, waarop Rot, minder wetenschappelijk maar minstens zo doeltreffend, had gereageerd met 'ik vind de bourgeoismanier, waarop Van der Goes optreedt, erg

mis'. In *Recht voor Allen* schoot De Levita zijn leermeester te hulp door vast te stellen dat 'Als men een behoorlijke jas aan het lijf heeft of zich op een behoorlijke manier uitdrukt, schijnt men niet voor sociaaldemocraat te deugen.' Dat 'men' die ontwikkeling zorgelijk moest vinden, was in ieder geval voor De Levita vanzelfsprekend: 'Als het zóó is, dan loop ik zelf waarlijk ook gevaar.'¹⁸

Het optreden van parlementaire 'heren' als Van der Goes en zijn aanhang van goedbetaalde diamantbewerker leek hun revolutionaire tegenvoeters er zelfs toe te brengen, zich een onverzorgd voorkomen aan te meten. Terwijl de parlementairen, in navolging van Van der Goes en veel van diens artistieke vrienden uit de kring van de 'Tachtigers', het haar uiterst kort droegen, gaf revolutionair Abraham Soep met zijn 'onverzorgde, lak-zwarte haarbos' aanleiding tot het verhaal als zou hij gezworen hebben pas na de zegepraal van het proletariaat, wanneer water en zeep gemeenschappelijk eigendom zouden zijn, weer tot uiterlijke verzorging over te gaan.¹⁹ Terugblikkend op de periode van strijd tussen 'heerachtige' parlementairen en revolutionaire arbeiders, constateerde Piet Wiedijk dat de 'eenigszins grove en ruwe socialistische mode' werd bepaald door de voorstelling die men zich maakte van 'de-arbeider-met-de-vereelte-vuist'. Wie in deze jaren binnen de Amsterdamse beweging geaccepteerd wilde worden, had zich in gedrag en uiterlijk als zodanig voor te doen:

Bij de verkiezing van een voorzitter der afdeeling werden de meeste stemmen uitgebracht op Hartorff, ijverig volgeling van Nieuwenhuis, iemand met talenten volgens deze; in elk geval een jonge man met een intelligent voorkomen en met wiens tengeren lichaamsbouw vereelte vuisten weinig harmonieerden. Of hij de benoeming aannam? Ja, dit deed hij en op deze gracieuze manier: 'Nou, as jullie me d'er niet te beroerd toe vinden'... en de rest navenant.'²⁰

Volgens Wiedijk werd in deze jaren zelfs ook de revolutionaire flambarde, met zijn karakteristieke brede, slappe rand waaronder het zo genoeglijk samenzweten was geweest, slachtoffer. Het ding had toch iets 'heerachtigs' en was daarom minder geschikt voor wie zich nog geen vaste positie had verworven: 'Wie onder de medestanders zijn proletarische reputatie onbesproken wilde laten, deed er voorzichtig aan om zich bij de eenvoudige pet te houden.'²¹ Christiaan Cornelissen herkende de Amsterdamse afdeling al bij zijn eerste bezoek aan Constantia als een waarachtige 'volksbeweging', mede dankzij de hoofdbedekking: 'het waren "Jordaners", voorts mannen, vrouwen en jonge meisjes uit de buitenwijken, gemengd met enkele typische figuren uit de Jodenbuurt. Hoeden waren er al te zien, maar de petten hadden nog de meerderheid.'²²

Het verweer van Van der Goes en zijn vrienden tegen de heersende stemming, die zij afkeurend tot 'klasse-vooordeel' bestempelden, kon het tij niet keren. In het propaganda-arsenaal van de Amsterdamse socialistische beweging drong het demonstratieve vertoon van onfatsoen en 'volkse' brutaliteit meer en meer op de voorgrond. L.M. Hermans voerde sinds 1892 in deze geest de redactie van zijn *Rode*

Duivel en dreef de smakeloosheid zo ver, dat het ook serieuzer revolutionairen als *Recht voor Allen*-redacteur Christiaan Cornelissen en zijn naaste medewerkers te bar werd:

Het blaadje werd zoo vuil en vies, dat het Nieuwenhuis, Coltof, A. Rot en mij tegenstond. Met tegenzin hoorden wij van onze letterzetters, dat bij het verschijnen van het spotblaadje de dames in de Nes en de Warmoesstraat in de deuropening al op den uitkijk stonden om het ding te ontvangen.²³

Wat men op de burelen aan het Damrak met nog groter afgrijzen moet hebben aangezien, was dat *De Roode Duivel* zeker niet alleen bij de 'dames' uit de Nes en Warmoesstraat populair bleek, maar ook onder doorgewinterde partijgenoten. Een gevierd kampioen uit eigen gelederen als K.A. Bos colporteerde druk met het blad, dat op straat kennelijk beter verkocht dan het officiële partijorgaan.²⁴

P.H. van der Wal, behalve kelner in het Melkhuisje in het Vondelpark in deze jaren ook een uiterst productief dichter van revolutionaire strijdgezangen, publiceerde zowel in *De Roode Duivel* als in *De Opstand* van Bram Reens korte prozaschetsen waarin hij verschillende karikaturale typen uit de burgerij hun afkeer van het socialisme liet belijden. Samen kregen zij een plaats in de bij K.A. Bos verschenen bundel *De verwoesting van het moderne Babylon*. De zeer godsgetrouwe, door en door fatsoenlijke burgerman Joris Kletsmeier schold er in de schetsen van Van der Wal duchtig op los, de verwende rentenier en grondbezitter Zondernut van Durenstein formuleerde zijn cynische afkeer van het werkvolk en Pastoor Kamferbroek vreesde dat het met zijn aangename leventje (vrij wonen, goed eten en drinken en 'ik haal eens een grapje uit met een mooie meid') spoedig uit zou zijn, daar hij het volk niet veel langer met de gebruikelijke leugens en bedriegerij dom zou kunnen houden. Openhartig was ook de Amsterdamse 'smeris', die zijn hart luchtte:

Ik zal ze God zal me lazeren van de straat jagen en als ik er een op 't bureau krijg, zal ik 'm op zijn verdommenis geven dat het bloed er langs loopt. Ik sla die krenge op 'r smoel en trap ze tegen 'r gemak en ik hak er godverdome op zoo hard ik kan. [...] En leg nou niet te kletsen over menscheijkheid en medelijden en gelijkeit voor de wet en onpartijdigheit, of ik sla je op je smoel.²⁵

Dat deze vervaarlijke wetsdienaar net als Joris Kletsmeier en de zwartgerokte 'volksverneuker' Kamferbroek, 'verdomd graag' een borrel lustte, sprak voor hun schepper Van der Wal waarschijnlijk vanzelf.

Te midden van deze karikaturale kakofonie liet P.H. van der Wal natuurlijk ook een socialistisch geluid horen. Als woordvoerder koos hij niet het type van de socialistische voorman met wetenschappelijke allure, maar een zekere 'Arme Jaap', vader van zes kinderen en 'jordaander' uit de 'vlooienvangersgang drie trappen hoog'. Op heel eigen wijze bracht deze Jaap zijn socialistische wereldbe-

schouwing onder woorden: simpel en in weinig parlementaire termen, vóór alles herkenbaar voor het beoogde lezerspubliek en inderdaad vol van het door Van der Goes gewraakte 'klasse-vooordeel'. Jaap wist waar hij en de zijnen recht op hadden. Voor hij 'tevreden' zou kunnen zijn, moest hij eerst 'te vreten' hebben, maar ook dat was niet genoeg: 'Ik moet ook een beter stel kleeren hebben en mijn vrouw ook. En ik moet betere huisvesting hebben!' Jaap beschreef zijn woning als een hok dat stonk 'als de pest' en waar de lamp de hele dag moest branden, omstandigheden die de alom gepredikte tevredenheid niet bevorderden: 'Die luie loeders die in paleizen op de Heeren- en Keizersgrachten, op villa's zitten, moesten eens een jaar in mijn hok huizen, dan zouden ze wel anders lullen!'²⁶

Jaap was zich niet alleen bewust van zijn rechten, maar toonde zich bovendien uitstekend op de hoogte van het dagelijks leven in de betere kringen, althans van de voorstelling die *Recht voor Allen* met talloze onthullingen van zedenschandalen daarvan gaf. Een 'armbezoeker' die 'met een uitgestreken tronie' was komen preken over 'onzedelijkheid, vleeschelijke lusten, te veel kinderen en meer van dat gedonder' had hij de deur gewezen:

Ik zeg: kerel wat denk je wel? Als ik brood wil hebben voor mijn kinderen, durf je dan te zeggen dat ik ze niet had moeten maken? Moet ik dat jou vragen? Kom je bij mij kletsen over onzedelijkheid en booze lusten? Ga met die praatjes naar adellijke sodometers en kinderverkrachters en God van hierboven weet wat voor smeerlappen nog meer, maar hou hier je fatsoen of ik donder je van de trap.²⁷

Een volgende 'opgedirkte kwiebus', die Jaaps werkeloosheid aan luiheid weet, ondervond dat hij het niet bij woorden alleen liet: 'Nee, mispunt, ik ben godverdomme niet te lui, zei ik en gaf hem 'n opzaniker voor zijn brutalen bek dat hij in de goot terecht kwam.' Dat P.H. van der Wal zijn Arme Jaap een authentiek proletarisch klassenbewustzijn liet verwoorden en bij zijn lezers eenzelfde sentiment veronderstelde, onderstreepte hij nadrukkelijk:

Wij zijn het die met elkaar alles maken en daaruit besluit ik met mijn jordaandersverstand, dat wij ook recht hebben op de heele rataplan. Dat is een wijsheid die ik niet heb opgelopen aan de Academie bij verliederlijkte studenten, maar in de praktijk van 't leven, op de werkplaats bij eerlijke, vlijtige arbeiders.²⁸

Gevoeglijk kon worden aangenomen dat Arme Jaap aan het 'wetenschappelijke' socialisme van de parlementaire richting weinig boodschap had.

Omgekeerd hadden de parlementairen weinig ontzag voor de 'wijsheid' van lieden naar wier natuur Arme Jaap geschilderd was. Met voorbijgaan aan alle gevoeligheden die onder werklieden bestonden, had Van der Goes in zijn brochure tegen het *Klasse-Vooroordeel* in 1891 verkondigd dat 'de arbeiders, als klasse,

[...]geen geleerde ekonomen [kunnen] zijn', maar integendeel behept waren met 'eene klasse-verblindheid' en 'partijdige bekrompenheid'. Zichzelf had Van der Goes in één adem door omschreven als 'een ontwikkeld man'.²⁹ Het was een toon die niet direct geschikt leek om de Amsterdamse werklieden voor de parlementaire zaak te winnen. In *Recht voor Allen* werd dan ook regelmatig afbreuk gedaan aan het ontzag voor academische geleerdheid. Een inzender deed dat in maart 1894 met een beschrijving van de gebruikelijke studiehouding van de verwende burgermanszoontjes:

Zich voor 't examen grondig voorbereiden? God beware! daarvoor ontbreekt het aan tijd, en 't zou ook te veel moeite kosten. Men studeert toch ook maar om zoo snel mogelijk eene plaats te krijgen, om zoo snel mogelijk aangesteld te worden. [...] Een paar dagen voor 't examen wordt nog eens geducht gebuffeld, de vragen bij 't examen gewoonlijk gedaan, nog eens snel doorgenomen en dan na goed afgelegd examen, de geheele 'boel' met een 'goddank, dat die rommel voorbij is', op zij geworpen.³⁰

De parlementaire 'heren' stuitten met hun wetenschappelijke allure bij de 'Jordaanders', waarvan het ontvankelijk deel nu ruim twee decennia in aanraking met de socialisten was geweest, op een ondoordringbare muur van afkeer en verzet. De oproep waarmee de inzender zijn analyse van het studentendom besloot, was niet aan dovemansoren gericht: 'Daarom arbeiders! oogen open! Begroet de overloopers van uit de bourgeois-kringen liever met koelheid, met afgehemeldheid, dan met handgeklap en hoerageschreeuw.'

Heel anders lagen de verhoudingen onder de jongste lichte sociaal-democratische rekruten uit de Jodenhoek. Wellicht heeft de traditionele joodse waardering voor het *leren* een rol gespeeld in de welwillender ontvangst van het nadrukkelijk pleidooi voor een wetenschappelijk gefundeerd socialisme. In ieder geval wekte de joodse achtergrond van Polak, De Levita en Loopuit bij de vaste bezoekers van café Voorwaarts geen argwaan, terwijl dat onder niet-joodse partijgenoten onmiskenbaar wel het geval was. Daar leek immers de irritatie over het hautaine optreden van de nieuwbakken parlementairen uit de diamantwerkerswereld antisemitische vooroordelen te bevestigen. Veertig jaren later nog liet Christiaan Cornelissen zich in zijn memoires ontvallen:

Wie in de Amsterdamsche arbeidersbeweging binnenkomt zonder het vaste voornemen, nooit in zijn leven antisemit te worden, loopt gevaar, door de joden zelven binnen den tijd van zes weken in een volslagen antisemit te worden gemetamorphoseerd.³¹

Daarmee doelde Cornelissen onmiskenbaar op het 'parlementaire' driemanschap dat na het roeyement van Van der Goes diens inzichten bleef verdedigen. Dat de weerstand jegens het parlementarisme deels samenviel met antisemitische senti-

menten, maakte het rondom Reens gevormde netwerk van jonge joodse socialisten tot het aangewezen rekruteringssterrein voor de parlementairen.

'VRIJ GOEDE NABUURSCHAP'

In de relatie tussen de leden van 't Centrum en het parlementaire driemanschap Polak, Loopuit en De Levita was vanaf het begin een element van ongelijkwaardigheid herkenbaar. Zonder zelf tot de Ontwikkelings- en Propagandaclub van hun jongere 'rasbroeders' en geestverwanten toe te treden, was het drietal steeds bereid in woord en geschrift de juiste weg te wijzen en tegen dwalingen te waarschuwen. Van colportagetochten en straatgevechten hielden de parlementaire voormannen zich steeds verre, maar voor spreekbeurten, wetenschappelijke inleidingen op cursusavonden en advies inzake strategie en tactiek kon op Polak, Loopuit en De Levita altijd een beroep worden gedaan. Al in januari 1893, drie maanden na de oprichting van 't Centrum, sprak Jos. Loopuit in café Voorwaarts over de sociale betekenis van het antisemitisme, terwijl Reens een maand later een openbare vergadering in een zaal aan de Rapenburgerstraat belegde en die door Polak en De Levita liet toespreken.³²

Eind mei 1893 arriveerde P.J. Troelstra met een kleine staf van parlementaire socialisten uit Friesland en Groningen in Amsterdam. Troelstra vestigde zich als advocaat op de Nieuwendijk, waar met ingang van 3 juni 1893 ook zijn oppositionele weekblad *De Nieuwe Tijd* zou verschijnen. Het blad oefende zware kritiek uit op het leiderschap van Domela Nieuwenhuis en de revolutionaire koers van de SDB, en was een aanstootgevende indringer in de Amsterdamse socialistische arena. De verhuizing naar Amsterdam, kort nadat ook *Recht voor Allen* er vanuit Den Haag naar was overgeplaatst, en het feit dat de in Amsterdam geroyeerde Van der Goes in de redactie was opgenomen, wekte niet weinig argwaan. Vaste medewerker Henri Polak mocht vanaf september 1893 de redactie van *De Nieuwe Tijd* komen versterken en ook die benoeming leek een provocatie. De geruchtmakende verbanning van Polak en De Levita uit de Centrale Raad van de SDB had immers nog geen maand eerder haar beslag gekregen.³³ De oudere generatie Amsterdamse sociaal-democraten moet deze nieuwe krachtenbundeling van reeds eerder verwijderde vijanden en erkende parlementaire dwarsliggers dan ook met grondige afkeer hebben aanschouwd. Op de afdelingsvergaderingen in Constantia kreeg advocaat Troelstra een even weinig gastvrij onthaal als 'jonkheer' Van der Goes voor hem.

Door zijn keuze voor de Nieuwendijk als adres voor zijn advocatenpraktijk annex redactielokaal opende Troelstra echter – bewust of onbewust – de mogelijkheid, contact te leggen met de enige kring van betekenis binnen de Amsterdamse afdeling die nog niet gold als geharnaste tegenstander van het parlementarisme en die om de hoek in de Nieuwe Nieuwstraat bijeen placht te komen. Anders dan hun partijgenoten in de Jordaan, waren de jonge socialisten van 't

Centrum nog te weinig bekend met de tradities, cultuur en mentaliteit van de beweging om, zoals in Constantia gebeurde, zonder omhaal tot een volstrekt afwijzend oordeel te komen. Dat bovendien naast Troelstra en Van der Goes uitgerekend drie joodse socialisten in Amsterdam als spreekbuis voor de parlementaire richting fungeerden, moet de welwillende belangstelling van het publiek in café Voorwaarts in belangrijke mate hebben bevorderd.

In *De Nieuwe Tijd* werd ruimschoots aandacht besteed aan het zendingswerk onder de Amsterdamse joden zoals 't Centrum dat op zich had genomen. Regelmatig richtten Polak en De Levita zich in *De Nieuwe Tijd* rechtstreeks tot de ahang van Reens en Speelman, waarbij de nodige lof voor betoonde ijver en daadkracht werd vermengd met wijze raad en ernstige vermaningen. De toon was die van een oudere broer die de onbezonnen 'Benjamin' het rechte pad hielp te vinden en onderwijl de hiërarchische verhoudingen binnen de familie nauwlettend bewaakte. Zo feliciteerde Henri Polak in oktober 1893 't Centrum met het eerste jaarfeest en de behaalde resultaten, maar niet zonder er in het voorbijgaan fijntjes aan te herinneren dat hijzelf al langer actief was: 'En hoewel nu, "het Centrum" niet 't eerst het moeilijke werk der propaganda onder Israël ondernam [...].'³⁴ Opmerkelijk was ook dat Polak zich in zijn verslag van de festiviteiten beperkte tot wat Domela Nieuwenhuis en Henri van Kol als redenaars naar voren hadden gebracht en hoe het publiek daarop enthousiast had gereageerd. In *Recht voor Allen* werd echter uitvoerig stilgestaan bij de gebruikelijke 'hakpartij' na afloop. Het partijorgaan trakteerde de lezers op een gedetailleerde beschrijving van de verschillende krijgstonelen en deed dat in een toonzetting die niet anders kon worden verstaan dan als een beloning voor de noeste inspanning die de deelnemers aan het gevecht zich hadden getroost:

De meesten vluchtten, eenigen verweerden zich, er ontstond een gevecht, waarbij verschillende personen gekwetst werden. Bij het Spui klonk het: Steenen halen, steenen halen! Voor de Luthersche kerk lag een groot aantal steenen, waarachter men zich verborg en zich gereed hield tot den aanval. Toen de politie verscheen, werd zij ontvangen met een zwaren steenenregen. [...] Een agent, No. 272, onderscheidde zich in dienstijver zoodanig, dat hij zijn stok stuk sloeg. Als hij het koperen uiteinde van zijn genummerden stok terug wil hebben, vervoege hij zich aan 't bureau van ons blad.³⁵

Strikt genomen hield dit alles misschien weinig verband met de viering van het eenjarig bestaan van 't Centrum dat eraan vooraf was gegaan, maar dat Henri Polak in zijn verslag van de feestelijkheden geen woord aan de confrontatie op straat wijdde, was tekenend voor het *dédain* waarmee de parlementairen op zulke 'standjes' neerzagen.

Veelzeggend was ook de wijze waarop De Levita in mei 1893 in een groot artikel voor *De Nieuwe Tijd* de redactie van *Ons Blad* kapittelde om de door haar ingeslagen sensatiebeluste en vulgaire koers:

De manier waarop in 'Ons Blad' allerlei personenkwesities behandeld worden, behoort uitsluitend thuis in een schimpblad als 'Argus' of wijlen 'Asmodé', niet in een socialistisch blad met de strekking propaganda te maken voor nieuwe economische en politieke denkbeelden. [...] Ons doel kan en mag niet zijn, louter deze of gene uit te schelden om 't genot van de uitwerking te smaken.³⁶

De Levita hield zijn jongere partijgenoten bovendien voor, dat het aanplakken van motto's, het lastigvallen van synagogebezoekers en het provocerende gezang op straat weliswaar heel 'gezellig en sportlike op 't oogenblik' scheen, maar op den duur slechts ongewenste elementen kon aantrekken:

Juist omdat de propaganda onder mijne rasgenooten mij zoo ter harte gaat en eveneens omdat ik gaarne uit haar midden niet het banaalste element voor onze partij gerecruteerd zag, moet ik een waarschuwend woordje tot 't Centrum richten.³⁷

Wat volgde had echter meer weg van een rapport met louter onvoldoendes dan een 'waarschuwend woordje'.

De Levita's beoordeling van het gehanteerde actierepertoire leek vooral te benadrukken dat de jeugdige zin voor avontuur een juiste opvatting van socialisme en politieke actie in de weg stond:

Dat aanplakken van motto's enz. des nachts is niet mannelijk en niet vruchtbaar, maar kinderachtig en vruchteloos. [...] Dit spelletje loont waarlijk de moeite niet en menig burger krijgt het land als hij deuren en glazen geschonden ziet. [...] Het socialisme is met al deze bokkesprongen niet gebaat; van socialisten wordt iets meer gevergd, dan een liedje en 't dragen van een ronden hoed.³⁸

Getroost toonde De Levita zich door het feit, dat niet allen zich door de vruchteloze bokkesprongen van de jongelieden lieten meeslepen: 'gelukkig, de Amsterdamsche partijgenooten boven de twintig doen aan deze kinderspelletjes niet mee'.

Hoewel deze kritiek allesbehalve mild was en gericht bovendien op de kern van wat de jongelieden van 't Centrum op dat moment bewoog, probeerde De Levita tegelijkertijd te benadrukken dat de joodse sociaal-democraten veel met de gesmade parlementairen gemeen hadden. Niet alleen verschenen volgens hem in *Ons Blad* zo nu en dan artikelen 'die bewijzen, dat men nog wel iets presentables [sic] presteeren kan', maar bovendien hadden zowel de aanhangers van 't Centrum als de mannen van *De Nieuwe Tijd* als nieuwkomers in de socialistische beweging te kampen met argwaan en verdachtmakingen uit het kamp van de gevestigde machten in de Amsterdamse SDB:

Nu wordt iedere nieuwe organisatie met wantrouwen ontvangen, men verbeeldt zich direct, met een partij naast de bestaande bedreigd te worden. Zóó heeft men 't verschijnen van de 'Nieuwe Tijd['] en 't optreden van hare redacteurs ontvangen. Zóó heeft men ook de oprichting van de propagandaclub 't Centrum' beschouwd als een poging, om den bestaanden band te ondermijnen.³⁹

Het was dit argument, het benadrukken van een gemeenschappelijke positie als relatieve buitenstaanders in de beweging, dat de harde parlementaire kritiek op het optreden van 't Centrum verteerbaar moest maken. Voor het 'banaalste element' uit de joodse arbeidersklasse mocht voortaan in 't Centrum, zomin als in *De Nieuwe Tijd*, plaats worden ingeruimd. Met een hautain 'Aan de firma Kramer en Co. deze wrange vruchten', liet De Levita dit ongewenste volk over aan *De Oproerkraai* uit de Jordaan.

Inderdaad vonden de parlementaire socialisten van *De Nieuwe Tijd* met dit pleidooi bij een deel van de Centrum-leden een willig oor, waarbij de praktische bijstand die Troelstra en de zijnen konden bieden ook een rol zal hebben gespeeld. In juli 1893, kort nadat *De Nieuwe Tijd* vanuit Leeuwarden naar de Amsterdamse Nieuwendijk was verhuisd en nog geen drie maanden na de harde kritiek van De Levita, was Abraham Reens, door wat hijzelf geheimzinnig omschreef als 'omstandigheden van minder prettigen aard', tijdelijk verhinderd *Ons Blad* te redigeren. Het augustusnummer verscheen niettemin op tijd en wel dankzij de inspanningen van de mannen van *De Nieuwe Tijd*. Het hoofdartikel was van de hand van Troelstra, Polak leverde een boekbespreking, compleet met de hem kenmerkende verklaring van moeilijke woorden als 'synoniem' en 'antagonistisch', woorden uit een vocabulaire dat tot dan toe in *Ons Blad* niet was gebruikt. Ook H.J. Kenther, administrateur van *De Nieuwe Tijd*, was nauw bij de totstandkoming van dit nummer betrokken.⁴⁰

De resultaten bleven niet uit en moeten voor de parlementairen een welkome bemoediging zijn geweest. Troelstra's eerste contact met 'de Partij' in Amsterdam had bestaan uit de reeks stampvolle vergaderingen in Constantia, uitsluitend gewijd aan zijn ongewenste overkomst. Tien jaren later aan deze ontvangst herinnerend, stelde Troelstra onderzoeld vast: 'Dat het een aangename kennismaking was, kan ik niet zeggen' en in zijn omvangrijke *Gedenkschriften* heetten de bladzijden over de periode in Amsterdam 'de zwaarste tijd'.⁴¹ Alle pogingen om gehoor te vinden in de Amsterdamse afdeling waren op evenzoveel fiasco's uitgelopen. Welbeschouwd vormde het contact met de joodse socialisten het enige lichtpuntje in zijn korte periode te Amsterdam.

In 1904 terugblikkend sprak Troelstra over een 'vrij goede nabuurschap' met 'de bewoners en bezoekers van het naburige café Voorwaarts in de Nieuwstraat'.⁴² Een kwart eeuw later werkte hij de aangename herinneringen in zijn *Gedenkschriften* nader uit:

Ik had langzamerhand een meer intiem klubje arbeiders om mij heen verzameld: Loopuit, de Levita, een jongeman met groote redenaarsgaven, Speelman en anderen vormden daar mijn omgang. Zij allen hoorden tot de vaste bezoekers van café Voorwaarts, in de Nieuwstraat, dicht bij mijn kantoor gelegen. [...] Wij maakten elken Zondagmorgen onze wandelingen in den omtrek van Amsterdam en menig geestige zet werd daarbij, vooral van de zijde van mijn Joodsche vrienden, uitgehaald; mijn helaas te vroeg gestorven vriend Jozef Loopuit muntte hierbij uit. Zoo hadden wij althans in het Joodsche kwartier eenig sukses te boeken.⁴³

Dat de Friese parlementairen in Amsterdam alleen onder de joodse sociaal-democraten enige aanhang vonden, constateerden ook hun revolutionaire tegenstanders. Volgens Christiaan Cornelissen was Troelstra's verhuizing een belangrijke impuls voor de oppositie in Amsterdam en stond 'daar spoedig een wel is waar kleine, maar goed gedresseerde oppositiemacht tegenover ons anderen. Die macht steunde aanvankelijk in de eerste plaats op joodsche elementen.'⁴⁴

Overigens zouden persoonlijke contacten tussen Friese en joodse socialisten in Amsterdam niet in alle gevallen leiden tot een versterking van het parlementaire kamp, zoals bleek toen Lion P. Zeldenrust ontslag nam bij de drukkerij van Hessel J. Poutsma. De drukker van *De Nieuwe Tijd* was Troelstra naar Amsterdam gevolgd en had er de jonge joodse sociaal-democraat Zeldenrust als jongste bediende aangesteld. Al na anderhalve week vertrok deze echter, woedend over het schamele loon dat hij had ontvangen. In *Recht voor Allen* mocht de zich 'uw jong partijgenoot' noemende Zeldenrust daarop uitvoerig zijn beklag doen.⁴⁵

Een ander voorbeeld van conflictueus contact tussen Friese en joodse Amsterdammers in de beweging werd een paar jaren later door Abraham Reens onthuld. Naar aanleiding van de neerbuigende beschrijving van het meisje 'met melkboeren-hondenhaar' in Israël Querido's *Levensgang*, bracht hij als boekrecensent in *De Vrije Socialist* een oude grief voor het voetlicht. In de veronderstelling dat niemand anders dan Henri Polak de romancier een en ander had ingefluisterd en dat met de juffrouw achter de toonbank niemand anders dan zijn eigen Geertje Feenstra uit Lemmer kon zijn bedoeld, luchtte Reens zijn gemoed:

Jaren geleden – in het door u geteekende dekadentie-tijdperk – heb ik Henri in... een klein café'tje in een nauw straatje... waar een juffrouw met melkboeren hondenhaar [...] achter de toonbank zat, o zoo goed leeren kennen. En daar heeft hij getoond, hij de getrouwde man, dat hij allermint de man zou [zijn] die door zijn gedrag, door zijn voorbeeld, de diepgezonken, door sexueele uitspattingen verdierlijkte diamantbewerker voor zou gaan in een reiner leven en dientengevolge aan hun zedelijke verheffing zou werken. Polak is veel te veel een 'jongen van de vlakte' geweest, dan dat men in hem zou gelooven en de geschiedenis die tusschen hem en de 'juffrouw achter het buffet' afgespeeld is [...] heeft z'n prestige indertijd geen goed gedaan.⁴⁶

Wat hier ook van waar zij, het verhaal bewees eens te meer dat de parlementaire voormannen er in hun zendingsdrang niet voor terugdeinsden de joodse jongelieden in hun eigen café Voorwaarts op te zoeken.

Troelstra had bij zijn verhuizing niet alleen de voormalige *Sneeker Courant*, zijn gezin en oude dienstbode uit Leeuwarden meegenomen, maar werd ook vergezeld door een vrij uitgebreide kring medewerkers, die de hoofdredacteur op zijn weg naar Amsterdam volgden. Naast drukker Poutsma kwam timmerman Harm Jan Kenther uit het Groningse Winschoten mee als administrateur, en de Leeuwarder Marten van den Tempel om als 'hoofd der kolportage' te gaan fungeren.⁴⁷ Niet alleen deze min of meer gesalarieerde 'functionarissen', maar zelfs de laagste rangen van de parlementaire invasiemacht moesten volgens Troelstra uit de provincie worden gerekruteerd: 'onze merkwaardigste kolporteur was wel een Leeuwarder vischventer, die in Amsterdams straten het blad uitriep op denzelfden toon, waarmede wij hem vroeger in Leeuwarden avond aan avond zijn sprot hadden hooren venten'.⁴⁸

Twee weken na aankomst in Amsterdam toog een troepje Friese socialisten naar de Damstraat om er hun parlementaire waar aan de man te brengen. Volgens het verslag dat Troelstra in *De Nieuwe Tijd* afdruckte, was men vol goede moed aan de slag gegaan, in de vaste overtuiging dat de sinds jaar en dag circulerende verhalen over het barbaarse optreden van de Amsterdamse politie overtrokken moesten zijn: 'Ik had me de lui niet zoo laag voorgesteld, als ze toonen te zijn; ik had, ik erken het gaarne, altoos nog zoo'n beetje aan overdrijving gedacht'.⁴⁹ Dat het vooral met de overdrijving nogal meeviel, was spoedig gebleken, toen een detachement politie, in eendrachtige samenwerking met een troep met knuppels en messen bewapende Oranjeklanten, de colporteurs uit de Damstraat verjoeg en de bladverkopers op de Nieuwendijk een goed heenkomen hadden moeten zoeken. Nu gold de Damstraat vanouds als socialistisch colportageterrein en Troelstra had opgemerkt dat, terwijl hij en zijn medestanders werden belaagd, de politie 'andere socialistische colporteurs rustig hun gang liet gaan'. Zijn verklaring voor het opmerkelijke onderscheidingsvermogen van de betrokken agenten en Oranjevrienden getuigde van inzicht: 'Men zag in onze colporteurs, allen Friezen, z.g. "boertjes". Deze moesten voor een volgende keer worden afgeschrikt en dat was hun drijfveer'.⁵⁰

Hieraan nauw verwant moet de drijfveer zijn geweest van de overige Damstraat-colporteurs, die onder het vaandel van *Recht voor Allen*, *De Roode Duivel*, *De Anarchist*, *De Oproerkraai* of *Ons Blad* in de volgende weken een felle concurrentieslag met de Friese 'boertjes' van *De Nieuwe Tijd* uitvochten. Zelfs de toch al beklagenswaardige echtgenote van Troelstra, Sjoukje Bokma de Boer, leed indirecte schade van de richtingenstrijd:

Het was een strijd, wie de beste keel en op de borden de meest pakkende opschriften had. Vooral de Damstraat was het toneel van deze concurrentie-strijd, die soms zoo hevig werd, dat op zekeren Zaterdagavond de borden slaags raak-

ten, waarbij een stuk gaas van de trouwjapon mijner vrouw, over het parlementaire bord gespannen, het tegen de revolutionaire taktiek moest afleggen.⁵¹

Dat onder deze verhoudingen de parlementaire richting in Amsterdam weinig vorderingen te verwachten had, moet Troelstra spoedig duidelijk zijn geworden. In november 1893, na een verblijf van nauwelijks zes maanden en nadat hij met de meeste van zijn Amsterdamse geestverwanten in conflict was geraakt, hield hij het in Amsterdam voor gezien en trok met Kenther, Van den Tempel en een renteloos voorschot van drieduizend gulden, afkomstig van Ignaz Balhmann, naar Utrecht. Daar zou hij, als redacteur en colporteur van *De Baanbreker*, een nieuwe werkkring vinden, met name onder de zich daar organiserende spoorwegemployés: het werd 'een heerlijke tijd, vergeleken bij Amsterdam'.⁵²

UITEEN

Van der Goes, Polak, Loopuit en De Levita zetten, samen met de in Amsterdam gebleven drukker Poutsma, de uitgave van *De Nieuwe Tijd* voort. Het congres dat de SDB tijdens de kerstdagen van 1893 in Groningen hield, beslechtte eindelijk de nu al jarenlang telkens weer opblaiende strijd tussen parlementairen en revolutionairen. Door een motie van de afdeling Hoogezand-Sappemeer aan te nemen, werd de grondslag gelegd voor een heldere en eenduidige politieke strategie: voortaan zou de SDB 'onder geene voorwaarde hoegenaamd' deelnemen aan verkiezingen.

Veel helderheid schiep ook het optreden van Dolf de Levita, die op dit congres een oude beschuldiging van Troelstra aan het adres van de Centrale Raad nieuw leven inblies. Analoog met een geruchtmakende aandelenzwendel in Frankrijk, was volgens de parlementairen sprake van een 'Panamaschandaal' in eigen boezem: 'Daar is ook Panama in onze eigen partij'.⁵³ Van der Goes en Polak hadden de aanval op dit punt aan de vooravond van het congres heropend en De Levita belast met de taak om de beschuldiging op het congres hard te maken. Deze beklom daartoe het spreekgestoelte, gewapend met een koffertje waarin zich de schriftelijke bewijsstukken zouden bevinden. Het werd een onvergetelijke afgang. Ph. Oudkerk, penningmeester van de Centrale Raad en directeur van de partijdrukkerij en -boekhandel, ontkende ooit iets van malversaties te hebben gemerkt en de vergaderde sociaal-democraten onstaken in toorn over de lasterlijke aantijgingen. Troelstra en Van Kol zwegen in alle talen en lieten daarmee hun Amsterdamse bondgenoten glashard vallen. Het koffertje met 'bewijsstukken' bleef gesloten en De Levita zag zich gedwongen tot een schriftelijk excuus aan het congres.⁵⁴ In de Amsterdamse afdeling hadden de parlementairen zich met de Panama-kwestie voorgoed onmogelijk gemaakt. Volgens Troelstra zou hijzelf tijdens bezoeken aan de stad meer dan eens op straat zijn nageroepen met een hatelijk honend: 'Poainemoai!'⁵⁵

Dat na dit alles de wegen van parlementaire en revolutionaire socialisten uiteen moesten gaan, werd in Amsterdam het eerst duidelijk. Polak kreeg begin februari 1894, aan de vooravond van een uitvoering van het koor Voorwaarts dat hij nog altijd dirigeerde, onverwacht bezoek van de vader van een van de meisjes uit het koor:

Deze man, een vierkante, eerlijke kerel, kwam mij vertellen, dat het koor dien-zelfden middag een geheime vergadering had gehouden, waarin besloten was, dat als Domela dien avond gesproken zou hebben en ik voor het koor zou staan om het Vrijheidslied te doen zingen, de voorzitter uit de rijen der zangers naar voren zou treden om mij te zeggen, dat men van mij niet meer gediend was en dat ik op staanden voet kon vertrekken.⁵⁶

Dankzij de tijdige waarschuwing ontkwam Polak aan de hem toebedachte vernedering in Constantia en in het verslag dat *Recht voor Allen* van de feestavond deed, klonk daarover dan ook een lichte toon van teleurstelling:

De zangvereniging Voorwaarts werd gedirigeerd door den heer Strikwold, daar de directeur Polak zijn ontslag had genomen met terugzending van den dirigeerstok, dien men hem onlangs had gegeven. Het bleek echter bij monde van den voorzitter dat de leden hem bedankt hadden, een gediensstige geest had hem dit overgebracht en nu wilde hij de eer aan zichzelf houden door zelf te bedanken.⁵⁷

De revolutionaire opzet van een ontslag ten overstaan van een volle zaal was weliswaar mislukt, het plan was kennelijk te mooi geweest om het niet in de zaal en in het partijorgaan te vermelden. Hoe het ook zij: 'De avond ging op gezellige wijze om.'

Voor de parlementairen echter was het met de gezelligheid in de Amsterdamse SDV wel gedaan. Van der Goes, Polak, Loopuit en De Levita hielden op 2 mei 1894 een voorbereidende vergadering met een 25-tal medestanders in een klein zaaltje van café Kos aan het Damrak, waar Van der Goes al sinds het einde van 1891 regelmatig lezingen had gehouden voor een select gezelschap van parlementair-gezinden dat zich Sociaal-Democratische Studentenvereniging noemde.⁵⁸ Later die maand, op vrijdagavond 25 mei 1894, werd door dezelfde dertig Amsterdammers een onafhankelijke 'parlementaire [sic] sociaaldemokratische Vereniging hier ter stede' in het leven geroepen. Plaats van handeling was café Schlusser aan de Binnen Amstel op de hoek van de Wagenstraat, precies halverwege het Rembrandt- en Waterlooplein, en dit zou voorlopig het vaste vergaderadres van de SDV blijven.⁵⁹ Die keuze lag, gezien de herkomst van de leden en het bestuur, sterk voor de hand. Dat het café tot dan toe op geen enkel moment een rol in de socialistische beweging had gespeeld en op ruime afstand van Constantia gelegen was, onderstreept nog eens dat de oprichters van de SDV een nieuw begin wilden maken.

Veel groei vertoonde de club evenwel niet en het troepje van dertig leek vooral afkomstig uit de marginale kringen die zich in de loop der jaren rond de SDB-afdeling hadden bewogen zonder ooit echt tot de kern door te dringen. De notulen werden trouw bijgehouden door de Duitse schoenmaker Gatzemeijer, die al in 1878 betrokken was geweest bij de oprichting van de eerste Amsterdamse SDV maar altijd contact met de Duitse kameraden was blijven onderhouden. De vroegste discussies in de SDV werden daarom opgetekend in een schrift waarvan het omslag met het germanisme 'Protocolboek' was getooid.⁶⁰ Naast de Duitsers waren ook de Friezen vertegenwoordigd. Drukker Hessel Poutsma had in de eerste periode een belangrijk aandeel in de werkzaamheden en schonk zijn complete bibliotheek aan de vereniging.⁶¹

Ook het lid B. Feitsma had, als zo veel Amsterdammers in die jaren, zijn wortels in het noorden, afkomstig als hij was uit het Groningse Grijskerk. Feitsma was, behalve jood en noorderling, boekhouder en had alleen al daarom, tussen de 'arbeiders-met-de-vereelte-vuist' van de SDB, tot een uitzonderingscategorie behoord. In de nieuwe SDV echter, waar bijvoorbeeld het beheer van de kas van meet af aan werd opgedragen aan kantoorbediende G.G. Lenselink, was van achterdocht jegens het klerkendom geen spoor te bekennen.⁶² Dat de typograaf J.W. Sleef uit Franeker een zeer fatsoenlijk man was, van wie verteld werd dat hij nooit vloekte, en zich zelfs in uiterste drift beperkte tot een zwijgend stampvoeten omdat hij een 'verleden' had in het protestants-christelijke Patrimonium, verhinderde al evenmin dat hij onder de parlementaire sociaal-democraten direct op de voorgrond kon treden.⁶³ Dezelfde 'heerachtige neigingen' die in Constantia tot nadrukkelijker vertoon van ruwe onfatsoenlijkheid hadden geleid, moesten in deze kring al vanaf het begin als de algemeen aanvaarde omgangsvorm hebben gegolden.

De toon werd ook in dit opzicht gezet door het viertal initiatiefnemers van de SDV: Van der Goes en zijn drie vrienden uit het diamantbedrijf. De laatsten wisten bovendien een aantal bevriende vakgenoten te bewegen toe te treden. Joodse diamantbewerker als Maurits Troostwijk, Elie Sterk, Carl Hester en Elie Speelman, werden in navolging van Polak, Loopuit en De Levita actief in de SDV. Dat deed ook de briljantversteller Manus Degen, die zijn sporen eerder had verdiend in 't Centrum van Reens.⁶⁴ Hadden de joodse jongelieden in de 'oude beweging' met wantrouwen te kampen gehad, de zusters Grietje en Mietje Cohen hadden er een wel heel gevoelige positie ingenomen. Joods, vrouw en ongehuwd, parlementair gezind en alsof dat alles niet genoeg was nog feministisch bovendien. Dat zij beiden in oktober 1889, samen met Wilhelmina Drucker, de 'burgerlijke' Vrije Vrouwen Vereeniging hadden opgericht, was een rechtstreeks gevolg van de wijze waarop de Amsterdamse SDB de autonomie van de eigen vrouwenvereniging Door Vereeniging Verbetering had beëindigd. De parlementaire gezindheid van de zusters Cohen was tot uitdrukking gekomen in hun betrokkenheid bij de Unie, een verbond waarin gematigde socialisten en radicalen elkaar rond 1890 vonden. In 1894 waren de twee juffrouwen Cohen onder de eerste dertig

leden van de SDV, waarin zij elkaar afwisselden in bestuursfuncties en tijdens discussies regelmatig het woord voerden.⁶⁵

Enige uitzondering op dit beeld van een verzameling volstreekte buitenstaanders was boekhandelaar Jan Fortuyn, die jarenlang het gezicht van de Amsterdamse SDV had bepaald. Sinds 1890 was zijn rol in de afdeling weliswaar minder overheersend geworden in vergelijking met de periode van het Volkspark, maar zijn aansluiting bij de parlementaire 'baantjesgasten' en 'zetelhengelaars' kwam voor zijn voormalige kameraden als een volslagen verrassing.⁶⁶ Ondertussen onderging de winkelvoorraad van Fortuyn, onder invloed van de partijtewisten, een grondige metamorfose. Bijna tien jaar lang had zijn zaak voornamelijk gedreven op weinig diepgravende populaire brochures en pamfletten. Zijn vriend Joan Nieuwenhuis getuigde er later van:

Geschriften als: Het leven van koning Gorilla, gingen bij duizenden van de hand. Doch vroeg destijds eens aan Fortuijn om een boek of geschrift over een sociaal onderwerp: 'Geen vraag naar' was dan zijn antwoord. En zoo was het inderdaad.⁶⁷

Zo was het echter niet gebleven. Met het ontstaan van de parlementaire oppositie in de Amsterdamse beweging was een nieuw socialistisch lezerspubliek ontstaan met heel andere, commercieel niet oninteressante behoeften. Henri Polak was de winkel in de Nieuwe Leliestraat gaan frequenteren om er zijn literatuur in te slaan en de jonge joodse sociaal-democraat Barend Luteraan, die rond 1895 J.J. Bos K.A.zn. als bediende bij Fortuyn opvolgde, herinnerde zich de complete reeks *Kongress-Protokolle* van de Duitse partij, *Die Geschichte des Sozialismus* van Eduard Bernstein en Karl Kautsky, alsmede het wetenschappelijke maandblad *Die Neue Zeit* in de winkelvoorraad te hebben aangetroffen.⁶⁸

De SDV mocht een uiterst bescheiden omvang hebben en onder de Amsterdamse werklieden weinig enthousiasme opwekken, de leden wisten zich op elkaar aangewezen en een eigen karakter had de club wel degelijk. De parlementaire sociaal-democraten beschikten in de zomer van 1894 nog niet over een eigen vaandel, de kas was permanent leeg, lang niet alle leden bezochten de vergaderingen en de *De Nieuwe Tijd* moest, nadat al in juli de uitgave tijdelijk was gestaakt, aan het eind van 1894 wegens gebrek aan belangstelling definitief het veld ruimen, maar de kern van de SDV had genoeg ambities en plannen om de onderlinge gesprekken gaande te houden.⁶⁹ Bovendien wisten de parlementairen zich de vertegenwoordigers van wat in de Internationale ondertussen de onbedreigde hoofdstroom was geworden. De Amsterdamse afdelingsvergaderingen werden weliswaar door een gering aantal leden bezocht, zij die er kwamen konden er bij het samenstellen van een lijst van uit te nodigen sprekers schermen met grote namen als die van Bebel, Liebknecht, Anseele en Van Beveren.⁷⁰

Zo zag J.J. de Roode hen tegen het einde van het jaar, in grand café Mille Colennes op het Rembrandtplein, onder de stamgasten beter bekend als café Mast:

Daar zaten in het uiterste hoekje naast de biljartzaal Loopuit en De Levita met hun leerlingen: Maurist Troostwijk, Elie Speelman, Feitsma, een hele club diamantbewerkers. Daar werd zwaar geboemd over socialistische theorie en praktijk. Daar verscheen iedere drie maanden als een meteor Ignaz Bahlmann, de Germaanse reus met zijn bril, zijn vlasbaard en zijn Jaeger-pak, de vriend van Bebel, Liebknecht en Singer.⁷¹

Rondom het Rembrandtplein veroverden de parlementairen zonder veel weerstand te ontmoeten hun eigen, onbetwiste plaats in de stad. Dicht bij de Jodenhoek, goed bereikbaar vanuit de Pijp en bovenal ruim voorzien van horecagelegenheden was het een plaats waar de onderlinge band na het afhandelen van de agenda en het sluiten van de vergadering op informele wijze kon worden bekrachtigd. De massa liet weliswaar nog op zich wachten, maar op de voormalige Botermarkt stond de voorhoede alvast paraat.

Al met al leek het armzalige troepje malcontenten van de sdv geen tegenstander waarmee de Amsterdamse socialistena serieus rekening zouden hoeven houden. De vergadering waarmee op 2 mei 1894 in café Kos aan het Damrak het initiatief tot de Amsterdamse sdv was genomen, werd de volgende dag op de binnenpagina van *Recht voor Allen* als een feit van weinig betekenis besproken. Om het geringe gewicht van de nieuwe club aanschouwelijk te maken, werd nadrukkelijk vermeld dat de 'konstituerende' had plaatsgevonden in de kleine bovenzaal. Erg bezorgd toonde de revolutionaire redactie, zetelend aan hetzelfde Damrak, zich dan ook niet: 'De woorden "op den grondslag van het Internationaal Socialisme", doen ons lachen. [...] Wat verbeelden deze menschen zich wel.' Eerlijker zou volgens *Recht voor Allen* zijn geweest, wanneer de sdv zich openlijk tot het 'Duitsche socialisme' had bekend.⁷² Welbeschouwd was het vertrek van Fortuyn het enige werkelijke verlies dat de sdb leed.

De beweging was echter groter dan de Amsterdamse afdeling alleen en in de buitengewesten wisten de parlementair-gezinde sociaal-democraten in de loop van het eerste halfjaar van 1894 oude conflicten te beslechten en onderlinge antipathieën te overwinnen. Uiteindelijk zou die ontwikkeling op 26 augustus 1894 bekroond worden met de oprichting van een landelijke Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, waarbij de Amsterdamse sdv zich in haar huishoudelijke vergadering van 7 september 1894 als afdeling aansloot. Het verslag van de oprichtingsvergadering te Zwolle, uitgebracht door J.W. Sleef, werd die avond volgens de dienstdoende protocolschrijver 'met langdurige toejuichingen begroet' en het besluit als Amsterdamse afdeling van de nieuwe partij verder te gaan, kon bij acclamatie worden genomen.⁷³

Gezien vanuit Amsterdams perspectief was de sdap een uitgesproken provinciale aangelegenheid. De eerste voorbereidende vergadering had in Deventer plaatsgevonden, de oprichting in Zwolle en de voornaamste propagandisten, Troelstra, Vliegen, Schaper en Helsdingen, opereerden respectievelijk vanuit Utrecht, Maastricht, Groningen en Rotterdam. De enige afdeling van de sdb die

in haar geheel overging, was die van Maastricht en veel verder strekte de periferie zich binnen de Nederlandse grenzen niet uit.⁷⁴ Het partijbestuur werd samengesteld uit vertegenwoordigers uit alle hoeken van het land en de lijst van socialistische bladen die de zijde van de SDAP kozen, toonde een beeld van lokale versnippering: *De Wachter* uit Groningen, *De Volksvriend* uit Zwolle, *De Volkstribuun* uit Maastricht, *De Baanbreker* uit Utrecht en *De Vrijheid* uit Rotterdam.⁷⁵ Ook de voornaamste financiers van de nieuwe partij bevonden zich op ruime afstand van het centrum van de socialistische beweging: houthandelaar F. M. Wibaut in Middelburg, de Indische koffieplanter H. H. van Kol in een dorpje bij Luik, de *Parteivorstand* van de SPD in Berlijn.⁷⁶

Volgens Vliegen, die zelf in Maastricht weinig te duchten had, bevonden de Amsterdamse parlementairen zich na de oprichting van de SDAP in een ronduit penibele situatie:

Beklagenswaardig waren de Amsterdammers, die het volle gewicht van den anarchistenhaat niet enkel bij feestelijke gelegenheden, maar dag in dag uit te dragen hadden, die vaak niet met rust over straat konden gaan en aan de ruwste beledigingen en lafsten spot bloot stonden.⁷⁷

Het landelijk partijbestuur besloot om de eerste openbare vergadering op 1 oktober 1894 toch in Amsterdam te houden, uitgerekend in gebouw Constantia. Het was een gebaar dat bedoeld leek om de revolutionaire tegenstander te tarten en tegelijkertijd de parlementaire geestverwanten in Amsterdam ervan te overtuigen dat zij niet aan hun lot werden overgelaten.

De Amsterdamse SDAP-afdeling verdeelde in een vergadering op 27 september onderling de praktische taken. Een aantal van de ongeveer dertig aanwezige leden nam de verspreiding van de gedrukte strooibiljetten op zich en anderen werden belast met de ordehandhaving tijdens de bijeenkomst.⁷⁸ De oproep voor de openbare vergadering, waar Vliegen zou spreken over 'Anarchie en Socialisme' en Troelstra over 'Onze Tactiek', nodigde 'tegenstanders van alle richtingen' uit tot wat in nadrukkelijke kapitalen 'gedachtenwisseling' werd genoemd.⁷⁹ Het liep anders en de verhalen, herinneringen en mythes rond het tumult dat op deze avond ontstond, zouden binnen de kortst mogelijke tijd tot een soort *Genesis* voor de 'moderne' sociaal-democratie uitgroeien.

Aan het loket zaten Jan Fortuyn, Jos Loopuit en Henri Polak die avond broederlijk bijeen om het massaal toestromende publiek zijn 5 cent entree te laten betalen. Werklozen betaalden naar goed gebruik in Constantia geen entree en van die regeling leek die avond meer dan gewoonlijk gebruik te worden gemaakt:

Het aantal 'werkelozen', dat, naar gewoonte, vrijen toegang kwam vragen, was ditmaal bijzonder groot. Doch Fortuijn, die op dat gebied een fijnen neus heeft, toonde zich bijzonder sceptisch en wilde aan die plotseling-ingetreden werkeloosheid geen geloof hechten; allen moesten betalen, decreteerde hij.⁸⁰

De stuivers stroomden binnen, al ging het niet in alle gevallen van harte:

Menigeen legde zijn stuiver neer met een vloek; nijldige gezichten, stralende gezichten, vooral van de laatste vele. Want men was zeker van de 'zegepraal' welke dien avond op de 'parlementairen' bevochten zou worden.⁸¹

De als zo vaak te laat arriverende Frank van der Goes werd aan het loket staande gehouden. Dat het in de zaal misging was ondertussen duidelijk te horen en Van der Goes werd door zijn vrienden gewaarschuwd niet naar binnen te gaan. Van der Goes bracht zichzelf, Polak en Fortuyn, met de ingezamelde stuivers in veiligheid.⁸² Toen Polak uit de Nieuwe Leliestraat terugkeerde naar de Rozengracht, bleek Constantia hermetisch afgesloten. Samen met Hessel Poutsma dwaalde Polak langs de straat, waarbij zij herhaaldelijk stuitten op revolutionaire patrouilles die hardhandig de omgeving van parlementairen trachtten te zuiveren. Een detachement politieagenten schoot de belaagden te hulp en maakte daarmee de vernedering compleet.⁸³

Binnen in de zaal kwamen de SDAP'ers evenmin zonder kleerscheuren weg. Het voltallige partijbestuur nam, uitgezonderd Fortuyn, plaats achter de tafel op het podium en zag zich geconfronteerd met een zaal vol rumoerige tegenstanders, in wier gezelschap de enkele geestverwanten zich wijselijk stilhielden en een 'lijdelijke houding' aannamen. Vliegen raakte al direct bij het betreden van de zaal onder de indruk: 'Wel vijftig kolporteurs bulderden 't uit en er heerschte een stemming zóó opgewonden, in die blikken lag zooveel haat en fanatisme, dat 't toch was om er bang van te worden.'⁸⁴ Bang of niet, aan Vliegen de taak om als eerste het woord te voeren. Al na een paar minuten echter werd hij volledig overstemd door het publiek, dat ernstig aanstoot bleek te nemen aan het feit dat hij, nota bene zelf een werkmansman en bekend propagandist van de SDB, zich voor het karretje van de scheurmakende 'heren' had laten spannen. In de zaal hield niemand minder dan Johan Herman Geel een groot bord omhoog waarop de spot werd gedreven met Vliegens vroegere bemoeienis met de revolutionaire wapenhandel.⁸⁵ Zijn tranen verbergend nam Vliegen, zonder zijn rede af te maken, weer plaats achter de bestuurstafel, terwijl L.M. Hermans van *De Roode Duivel* ongevraagd het woord nam voor een fel requisitoir dat eindigde met een motie van 'innige verachting'.

Troelstra wist als tweede spreker gedurende een halfuur het woord te behouden, maar moest toen op zijn beurt het hoofd in de schoot leggen. De motie van Hermans werd bij acclamatie aangenomen en daarna hadden de 'Constantianen' vrij spel. Plotseling zakte het toneeldoek en werd het partijbestuur van de SDAP aan het oog van het publiek onttrokken. Schaper werd van het trapje de zaal in geduwd, geschopt en geslagen, waarbij Abraham Soep hem langdurig tegen de schenen zou hebben geschopt, Louis Cohen van Zwolle kreeg een haal met een mes en een vuistslag langs het voorhoofd.⁸⁶ Troelstra wist naar eigen zeggen zijn koelbloedigheid te bewaren:

Ik wist niet beter te doen dan mijn handen in mijn zakken te steken, want een worsteling wilde ik niet beginnen. Meermalen is mij gebleken, dat die houding de beste is; in ieder geval liet men mij ditmaal met rust.⁸⁷

Dat Troelstra het slagveld ongeschonden kon verlaten, was niet alleen het gevolg van het feit dat hij de handen demonstratief in de zakken stak: naast hem hadden zich Manus Degen en Wolf Lelie, twee vervaarlijke mannetjesputters uit de Jodenhoek, geposteerd.⁸⁸

De avond van 1 oktober 1894 zou achteraf door alle betrokkenen als een beslissend moment worden begrepen. Als initiatie van de SDAP in de hoofdstad werd het verhaal van de strijd 'in het hol van de leeuw' eindeloos en in talloze variaties naverteld. Mannen als Wolf Lelie en Manus Degen verwierven er hun onaantastbare reputatie als voorvechters en vaandeldragers van de moderne sociaal-democratie mee en uiteindelijk zelfs een onvervreemdbaar recht op vaste, betaalde posities in de beweging.⁸⁹ Dat alles lag echter nog in een ver verschiet op het moment dat het partijbestuur van de jonge SDAP door de achterdeur van Constantia wist te ontkomen. Zowel voor de mismoedig afgedropen Henri Polak als voor de revolutionaire Jordaners die in Constantia hun klinkende overwinning hadden behaald, stond vast, dat voor een parlementaire sociaal-democratische beweging in Amsterdam geen plaats zou zijn.⁹⁰

[16] De gedempte Rozengracht na de eeuwwisseling. Gebouw Constantia veranderde in de St. Jozefskapel, de rode vlag werd vervangen door een kruis op het dak.